

SZOCIOLÓGIAI- POLITIKAI ARCÉLEK

HIDAS ZOLTÁN

Felkai Gábor:

A német szociológia története

a századfordulótól 1933-ig

I. kötet. Századvég, Bp., 2006. 541 old., 3360 Ft

II. kötet Századvég, Bp., 2007. 623 old., 3360 Ft

Felkai Gábor hatalmas vállalkozása – egyúttal habilitációs értekezése – következetesen illeszkedik bele a Fichtétől, vagyis a német idealizmus én-elvű kezdeteitől Habermasig, vagyis az emberi cselekvés kommunikatív programjág meghúzható, saját korábbi munkáival kijelölt szellemi vonulatba.¹ A két kötetre tagolt terjedelmes mű a századfordulótól 1933-ig terjedő időszak bontakozó német szociológiájának a történetét dolgozza fel, így témáját és idejét tekintve azt a helyet tölti be, amelyet a szerző eddigi írásai úgyszólván üresen hagytak. Hadd álljon itt, a munka roppant fesztávjához képest méltánytalanul sommásan, néhány eligazodási szempont.

A német szociológia e monumentális résztörténetét a Felkai Gábortól már ismert szellemben a szerzők és szövegeik iránti tisztelet jellemzi, ezért a könyv egyben kiváló tankönyv is, amely a megszokott alapossággal és megbízhatósággal halad végig egy klaszikusnak bizonyult időszak szociológiáin. A fejezetek mindenekelőtt életművek köré, a nagyobb egységek pedig, a dolog természeténél fogva halványabb körvonalakkal, „irányzatok” köré szerveződnek. A műfaj tehát, egy önmagáról történetileg is megbizonyosodni akaró, ezért a bejárt útra történetileg is reflektáló tudományhoz illő módon, szociológiatörténet, a német nyelvű szociológia korszakos története. A korszak végpontja egy szociológiatörténetileg is releváns, jól datálható világtörténelmi töréspont, meggyőző bizonytalanságban tartott kezdetet pedig – a jelentős kivételekkel együtt is – mintha a

szociológia kezdődő intézményesülése jelölné ki: erre utal a munka harmadik, a Német Szociológiai Társaság vándorgyűléseit feldolgozó fejezete.² Az óriási műveltség- és szaktudásanyagot mozgató áttekintés ugyanakkor nem zárul önmagába, hanem problémákra érzékeny módon építi magába a kor szellemi mozgásainak előzményeit és következményeit.

Körmönfont ismeretkritikákon, rezignált historizmuson és önmagukat is leleplező tudásszociológiákon nevelkedett nemzedékek utódaiként jól tudjuk, hogy szociológiatörténet írására nincs kikezdzhetetlen megoldás. A legkövetkezetesebb változatok, vagyis egyfelől a legegyszerűbb kronológiai sorba rendezés, másfelől a – szét- vagy éppen összetartónak vélt – történetből kibontakoztatott saját szociológia közt az elvi lehetőségek egész sora húzódik. Az egyik döntő kérdés mindig az, tudja-e a szerző, hogy választásával mit nyer és mit veszít, és főként miért. A mélyreható elemzésekből újra és újra bebizonyosodik, hogy Felkai Gábor tisztában van saját megközelítésének, vagyis a szociológia szociológiai gondolkodástörténetként való megjelenítésének az „árával”.

Az értelmezés kereteit, vagyis a sokféleséget összetartó szempontokat mindjárt a munka első része kifejti. A legelső fejezet valamiképpen a manheimi tudásszociológia próbája: vajon érvényesen működik-e a gondolkodás léthelyzethez rendelése? A teljesítmények különféle – polgári, zsidó, szocialista – keletkezési milióinak az elsőre meggyőző sémája, amelyet a szerző Dirk Käsler német szociológiatörténésztől vesz át,³ mind leegyszerűsítőbbnek és tökéletlenebbnek bizonyul. Az árnyalt kifejtés menetében egyre sokrétűbben alapozódik meg az a megállapítás, hogy a „mégoly hasonló léthelyzetből is zavarba ejtően heterogén elméleti, politikai és erkölcsi megközelítések, konstrukciós elvek fakadtak” (I. köt. 17. old.). A gondolkodás becsületessége fokozatosan érvényteleníti a saját kiinduló feltevését, még akkor is, ha ez nyilvánvalóan a szerkezet rovására megy. Az élethelyzeti kategóriák statisztikai kezelését ráadásul hátrányosan befolyásolja, hogy a – legalábbis – jelentőségükre és hatásukra nézve „kicsik” és „nagyok” súlyozása elvileg is érvényesíthetetlen.

Felkai Gábor saját hozzájárulásként a szélsőségek és a radikális szemlélet térnyerését vonja be a Käsler által azonosított miliók mellé, és ezeket a folyamatokat igyekszik újra és újra tetten érni, többek közt azért, hogy az alakulásukban bemutatott életműveket mindig kordiaagnózisként is olvassa. A

1 ■ Lásd elsősorban a két korábbi disszertációt, Felkai Gábor: *Fichte*. Kossuth, Bp., 1988. és Uő.: *Jürgen Habermas*. Áron, Bp., 1993.

2 ■ A szerző nem említi, hogy a munka egy korábbi terjedelmes tanulmány folytatásának is tekinthető, lásd Felkai Gábor: *A német és az osztrák szociológia a századforduló előtt*. In: Uő. és mások (szerk.): *A szociológia kialakulása. Tanulmányok*. Új Mandátum, Bp., 1999. 251–425. old.

3 ■ Dirk Käsler: *Die frühe deutsche Soziologie 1909 bis 1934 und ihre Entstehungs-Milieus: eine wissenschaftssoziologische Untersuchung*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1984.

szociológia gyakorlati érintettsége miatt a kor egyre veszterhesebb politikai mozgásai közepette megkerülhetetlen kérdésként kezeli a szerzők részvételét a szakmai és tágabb közéletben, és rendre kidolgozza a művek többé vagy kevésbé kifejezett ideológiai-politikai vetületét.

A második fejezet a felemás érvényűnek bizonyuló tudásszociológiai magyarázat helyett immár a korabeli német értelmiség egyfajta szociálpszichológiáját kínálja Fritz Ringer híres tudományszociológiai műve alapján.⁴ Az összefoglaló meggyőzően mutatja be egy elefántcsonttoronyba különülő és szigetelődő réteg, a sokszorosan megrendült helyzetű professzori kar mentalitását, „sérelemi” indíttatású „emelkedettségét”. Feltűnő azonban, hogy a külön is tárgyalt szociológiai szerzők közül többen – mint Max Weber, Georg Simmel vagy Alfred Schütz – nem tartoztak a „professzori testülethez”, és felmerül a kérdés, hogy vajon az egyes életművek mennyiben hordozzák valóban magukon egy „professzori szociológia” ismeretjegyét. Mintha a részletgazdag kifejtés mindinkább a levezethetőség jegyében szűkülne egy vitathatatlanul fontos pszichológiai mozzanatra: a szorongatott egyéni élethelyzet könnyen általánosítható szenvedésére, amely már Ringernél is a mannheimi veretű tudásszociológia belső következettségének – vagyis a létezhőköttség-gondolat érvényesítésének – tudható be: így válnak a kor értelmiségi alakjai többé-kevésbé a saját ügy szószólóivá. Ugyanakkor a századforduló és a századelő német értelmiségi közegének hiteles patológiája, azaz a kapitalizmuskritika mint közös téma lélektani meghatározottsága ellenére is kérdéses maradhat, adhatja-e bármely kor nagy műveinek meghatározó motivációját egy mégoly termékeny, de eredendően negatív érzület, amilyen a neheztelés. Ha az elbeszéléseket inspiráló „szenvedés” pszichológiai kategóriaként – és nem, mondjuk, elsődrendűen a szellem meghasonlottságaként – jelenik meg, akkor fennáll a veszély, hogy a kor szociológiája – mondjuk – „gondolatokba foglalt kor” helyett általánossá hiposztázált egyéni „szenvedéstörténetek” foglalatává válik. A modern ember megrendültségeiről, világának belső feszültségeiről és töredezettségéről szólva a szociológiai szerzők persze egy egész kor rétegeken-osztályokon átívelő világérzését is megelölegezték és megszólaltatták, és válságtapasztalatuk részben az azóta történtek felől visszatekintve is hitelesül. Az életművek érzékeny elemzéséből ugyanis újra és újra kiderül, hogy szenvedélyesség és időnként elvakulttá váló egység- és kiütkeresésük erre is válasz lehetett. A szerző itt mégis komolyabb fenntartások nélkül csatlakozik Ringer diagnózisához: „A szociológia [vagyis a kor német szociológiája] a kapitalizmust romboló hatásának fogta fel és példaképpül a társadalomszervezés prekapitalista formáit választotta.” (I. köt. 37. old.) Vajon jellemzőnek mondható-e, hogy a kapitalizmuskritika a múltba réved, és belőle – mint múltból – meríti a legfőbb eszményeit? Az előljáróban kidolgozott

vonásokat mintha a kifejtés sem igazolná maradéktalanul vissza.

A sérelmekről táplált lelkület különféle narratívákat teremt, amelyeknek a szerző szerint egyik legfőbb közös jegye a gondolkodást „megdermesztő”, kinyilatkoztató emelkedettség. Ennek azonban mintha ellentmondana a talán legjelentősebb és legnagyobb hatású narratívátípus, az „esszéizmus” és a „fragmentáltság” (lásd Georg Simmel vagy éppen Max Weber írásait). A „narratív” és a „tudományos” megközelítés Jerome Brunertől⁵ átvett szembeállítás pedig⁶ a tudományosságot eleve valamilyen történetiennek mutatja, ami kétségkívül nem túl kedvező kiindulópont egy jellemzően historikus szemléletű kor szellemi jellemzésére: a munka legterjedelmesebb része éppen a történeti-kulturális irányzat feldolgozása. Az egyes rész-narratívák – amilyen az értékmentesség, a valóságalkotási törekvés, a tudásszociológiai leleplezés, az esszéista fragmentáltság, az antikapitalizmus, a vallásosság, a nemzeti liberalizmus, a marxista osztályharc, az antimoderista-nacionalista konzervativizmus és az antiszemitizmus – nem zárják ki egymást, amit több szerző többszörös besorolása is jól mutat. A tárgyalt korban, alighanem a szerzők többségének mély módszertani reflektáltsága miatt, az elbeszélés felértékelődése ellenére is ritka a „nagy narratíva”.

A munka harmadik fejezete, amely a Német Szociológiai Társaság vándorgyűléseit tematikus szempontok szerint dolgozza fel, igen eredeti módon enged betekintést a tudomány diskurzív, azaz vitázó aspektusába. Ha a résztvevők nem is, de a gyűlések vitáin referátumokban és korreferátumokban tárgyalt témák reprezentatívnak számíthatnak a szociológiai törekvéseket illetően, ezért túlnyomórészt ezek elemzéséből bontakozik ki – a narratívák már említett típusaival kiegészítve – a munka fejezetbeosztása is: a történet- és kultúraszociológiai irányzat, a formális szociológia, a tudásszociológia és a neomarxizmus

4 ■ Fritz K. Ringer: *Die Gelehrten*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1983.

5 ■ Jerome Bruner: A gondolkodás két formája. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijarat, Bp., 2005.

6 ■ A szembeállítás egy másik lehetséges értelmezése a paradigmákban – mondjuk általános kategóriákban – és a történetekben zajló gondolkodás ellentéte, amelyek közt Max Weber „tudománytana” kísérelt meg közvetíteni.

7 ■ Nem mindig egészen világos, miért „kitekintés”-képpen esik szó bizonyos szerzőkről (pl. Ernst Troeltschről vagy Alfred Schützről), a fenomenológiai szociológia elhelyezése „két további rendszerkísérlet” szerkezetileg másodrangú egyikeként pedig akár azt is sugallhatja, mintha a szerző maga sem tartaná teljesen meggyőzőnek munkája felépítését.

8 ■ Legfőbb kivétel a frankfurtiak első nemzedékének mint intézményes egységnek a tárgyalása.

9 ■ Némedi Dénes nagyszabású munkája, amely – egy dőn – tően intézménytörténeti koncepció jegyében – külön tárgyalja a korszak német szociológiatörténetét, egy évvel előzte meg Felkai Gáborét (*Klasszikus szociológia 1890–1945*. Napvilág, Bp., 2005.).

10 ■ Alfred Vierkandt: *Handwörterbuch der Soziologie*. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1931.

bemutatása. A kötet exkurzusai többek közt ugyan-csak tematikus szempontokat (az „idegen” vagy az „értelmiség” fogalma, az antiszemitizmus megjele-nése) dolgoznak ki összehasonlító módon.⁷ A műben öt szerzőnek jut hosszabb fejezet: az időrendhez iga-zodó sorrendben Ferdinand Tönniesnek, Werner Sombartnak, Max Webernek, Georg Simmelnek és Mannheim Károlynak; további tizenkét szerző-nek pedig egy-egy rövidebb fejezet: Ernst Troeltsch-nek, Alfred Webernek, Bernhard Groethuysen-nek, Norbert Eliasnak, Lepold von Wiesének, Max Schelernek, Man-heim Ernőnek, Emil Lederernek, Hans Fre-ryernek, Alfred Schütznak, Robert Michelsnek és Theodor Geigernek. Az alfejezetek belső fel-építése igen hasonló: a rövid életrajzot, ennyi-ben tehát a szociológiai teljesítmény külső kör-nyezetének bemutatását a legfőbb művek magas színvonalú és világos rekapitulációja követi.⁸

A történeti anyag mély-reható rekonstrukciójá-ban az irányzatok felosz-tása rugalmas, határaik elmosódnak, a besorolá-si kategóriákban is keve-rednek a megközelítési szempontok (például a történetiség és a neomar-xizmus) és a témák (pél-dául a politika). A követ-kezetesen szociológiatör-téneti koncepció miatt a szerző lemondhat – és le is mond – az elkülö-nített egységek sziszte-matikus egymáshoz viszonyításáról. A legszelesebb történeti anyaghoz akkor marad a legközelebb, ha választott megközelítéséhez híven nem „klassziku-sok”, nem szorosan vett „iskolák”, nem tisztán eszmék, nem a tudomány – és persze nem is egyszerűen „miliók” történetét írja meg. Ez a lemondás ugyanak-or helyenként hiányérzetet kelt az olvasóban, hiszen akármilyen plauzibilis például a tudás- vagy a formá-lis szociológia önálló szerepeltetése, Mannheim mun-kája – önértelmezése szerint – egy átfogó értelemben vett kultúraszociológiába illeszkedik bele, Simmel „impresszionistaként” jellemzett és történelemfilo-zófiailag is orientált műve pedig a „kultúra” megha-sonlott, azaz sajátosan „német” fogalmán nyugszik. A vallásszociológiát akár külön fejezet is megilleshette

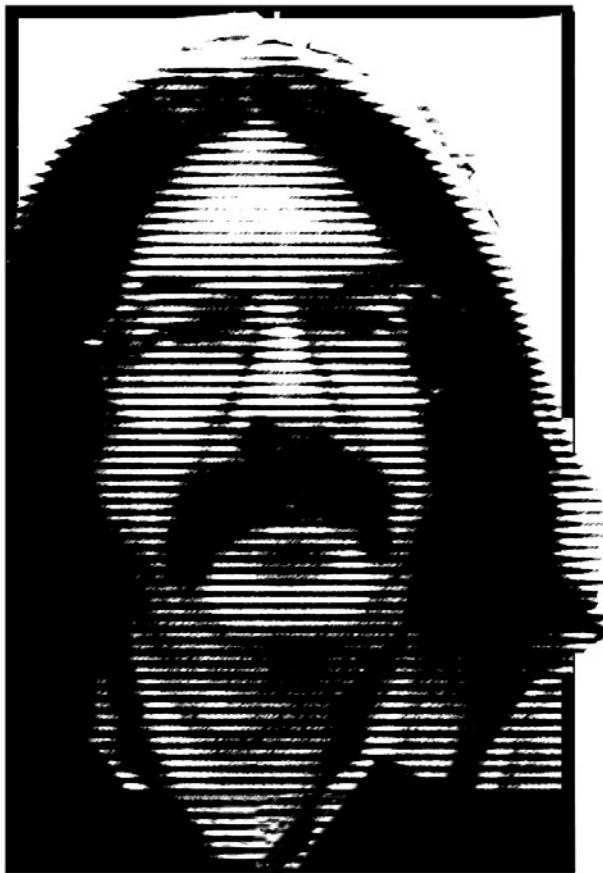
volna, amire nemcsak Max Weber, Ernst Troeltsch és Georg Simmel szerepeltetése adhatna okot, hanem a természetjoggal kapcsolatos szociológiai konferencia-viták is, amelyekben a felszólalók leginkább a keresz-ténységnek a világhoz való sokféle elvi viszonyát ele-mezték. Mindez természetesen – felesleges is hangsú-lyozni – a szerző figyelmét sem kerüli el.

Felkai Gábor könyvében a magyar olvasó ilyen mélységben először találkozhat Ernst Troeltsch pro-

testáns teológus vallás-szociológiai, Werner Sombart, Alfred Weber vagy Bernhard Groethuysen történe-lemszociológiai teljesít-ményével, amelyek más-kor többnyire elsikkad-nak Max Weber hatal-mas művének ugyan-csak hatalmas árnyéká-ban.⁹ A könyv különle-ges érdeme, hogy – megbízható filológiai alapo-pon – több ponton gaz-dagítja és helyenként át is rajzolja egyes szer-zők akadémiai képét. Csak néhány fontos pél-dát említve: megtudjuk, hogy a jóformán egy-könyves szerzőként szá-mon tartott Ferdinand Tönnies monografiku-san kifejtett álláspontja szerint a „közvélemény” milyen értelemben léte-zik; Max Weber hangsú-lyosan politikai gondol-kodóként is megjelenik, mégpedig – egy jellegze-tes recepción túllépve – demokratikusan elköte-lezett gondolkodóként, akinek inkább hírhedt

„vezér”-fogalmát csak történeti közegével együtt szabad értelmezni; Mannheim Károly nemcsak a tudásszociológia ismert németországi „atyjaként” tűnik fel, hanem a „szabadság szempontú tervezés” londoni politikai filozófusaként is, sőt a róla szóló fejezet a fiatal Lukács György szellemi alakját is meg-rajzolja; Heidegger komolyabb szerepet kap a formá-lódó frankfurti iskola bemutatásában; Freud pszi-choanalitikus kultúraelmélete pedig nemcsak neo-marxista szociológiai teljesítmények építőelemeként, hanem kultúraszociológiák hasonlításai pontjaként is szolgál.

Eredeti ötlet, hogy a két befejező alfejezet egyike az Alfred Vierkandt által 1931-ben kiadott *Szociológiai kéziszótárt* mutatja be,¹⁰ mert illusztris szerzői a szak-

lexikont valamiképpen a korszak tudományos „lezárásává” és „betetőzésévé” avathatják. Egy pillanatfelvétel persze mégsem lehet mindenestül reprezentatív: a „hivatás”, a „kapitalizmus” vagy éppen a „vallás-szociológia” szócikkek megírására Max Weber ekkor már nem lehetett felkérni. A sajátos irracionálisokat magukban hordozó racionalitások Weber által vélt sokfélesége a kézikönyvben tendenciaszerűen merevedik racionalizmus és irracionalizmus dichotómiájává, és ahogy az értékelés mind jobban szembe fordul a modern világ állítólagos túlracionalizáltságával, tagadhatatlanul elharapózik egyfajta fenomenológiai vagy történelemfilozófiai „lényeglátás” és a politikai radikalitás.

Az utalásszerűen már a bevezető részben is felsejlő közös vonásokat, amelyek egy sokszor „megkésztettek” mondott nemzet társadalmi és szellemi „külön-útját” (*Sonderweg*) rajzolják ki, az értekezés zárófejezete gyűjti végül össze, mindebben az újabb német szociológia jellegzetesen társadalomtörténeti önértelmezéséhez – és önbírálatához is szorosan kapcsolódva. A korabeli szerzők általánosként diagnosztizált kapitalizmus- és demokráciaellenessége, tekintély- és államelvűsége eszerint lélektanilag mindenekelőtt az egyre szorongatóbb és félelemkeltőbb külső – gazdasági és politikai – körülményekben gyökerezik, amit csak tovább erősít a lutheri veretű protestantizmus lojális szelleme. Ugyanakkor mintegy a kritika dolgát eleve megkönnyítendő, helyenként maga a szerző nevez meg ilyen módon elszámolhatatlan súlyos kivételeket: az impozáns névsor tagjait – Weberől Mannheimen át mondjuk Eliasig – épp az ő ábrázolásából ismerhetjük meg kivételesként (lásd például a munka utolsó lapjait, II. köt., 579. skk. old.).

Az első fejezeteket most már az összegzéssel összeolvasva az a kérdés, hogy végighaladva a történeti anyagon, kirajzolódik-e előttünk a „korszak” valamilyen „német” „szociológiája”, vagyis mi avatja a tárgyalt időszakot „korszakká”, és mi teszi a hozzá tartozó „szociológiai” teljesítményeket „németté”? Ezt a sajátosat, vagyis a modern világ válságának német tapasztalatát és fogalmi feldolgozását mindekenélőtt más nemzeti szociológiák párhuzamos történetei tudhatják valóban *sajátosként* kimutatni. A bemutatott szociológiai teljesítmények „német” volta tehát – a szerzők ilyen irányú önreflexiójának bemutatásán túl – a legvilágosabban összehasonlításokból derülhet ki; ezek fontos elemeivel a lapokon több helyen is találkozhatunk (lásd például I. köt. 22. sk. és 36. sk. old., II. köt. 559. skk. old.).

A szigorú rendszerességről való lemondás és a történetiség érvényesítése következetesen kerüli el, hogy akár csak utólag is egységbe erőltesse a versengő sokféleséget: életművek egymás közti és belső heterogenitását. Szociológiailag releváns mindaz, aminek társas emberi világunkhoz köze van. Ugyanakkor mint ha a szerző az okok és meghatározottságok felkutatásában talán a szándékaihoz képest is túl sok engedmenyt tenne a „létezhőköttség” logikájának.¹¹ Ez

magyarázhatja, hogy tulajdonképpen csak a kifejtő fejezetekben, ám ott persze annál hangsúlyosabban találkozunk – mintegy a bevezetésben foglalt szempontok árnyalásaként is – a tárgyalt időszak német szociológiájának olyan *szellemi* előzményeivel, amilyen például a német idealizmus és a romantika.¹² A szociológia útja Felkai Gábor bemutatásában soha nem szakad el végleg a filozófiától.

Magától értődik, hogy a fejezetek egymáshoz viszonyított arányait és feldolgozottságuk mélységét részben a szerző korábbi munkái és bizonyára – az általa is szívesen idézett, Goethétől és Weberől megszellemített szép szóval – saját „vonzódásai és választásai” is meghatározzák. A hagyomány ezúttal is megszólaltatásra és megszólaltatóra szorul. Ha Fichte ismert mondását nem merészség oly módon átalakítani, hogy mindenki olyan szociológiatörténetet ír, amilyen hozzá illik, akkor ez a munka, a világteremtő Én és a kommunikatív nyilvánosság sarokpontjai közt, egy habitusról is árulkodik: Felkai Gábor eddigi műve, diszciplínák határaitól függetlenül, jól kivethetően az emberi szabadságkeresés érzékeny és hiteles dokumentuma. □

11 ■ Koncepcionálisan is meghatározottnak tűnik például, hogy Mannheim Károly kétségkívül nagy hatású elmélete mellett szinte elenyészik Max Scheler bizonyos tekintetben inverz megközelítése.

12 ■ A német kultúraszociológiát az egyes kulturális szférák sajátos „önértelme”, azaz belső meghatározottsága szempontjából dolgozza fel pl. Klaus Lichtblau: *Kulturkrise und Soziologie um die Jahrhundertwende. Zur Genealogie der Kultursoziologie in Deutschland*. Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1996.